

Status Jevreja u osmanskom i habzburškom Beogradu (XVII–XVIII vek): STRANCI, MANJINE ILI SARADNICI?*

Originalni naučni rad

*Haris DAJČ
Maja VASILJEVIĆ
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
hdajc@f.bg.ac.rs;
maja.vasiljevic@f.bg.ac.rs*

Cilj ovog rada je da kontekstualizuje poziciju Jevreja u Beogradu pod osmanskom i habzburškom upravom. Pažljivom selekcijom izvora, autori nastoje da pruže kako teorijsko-kritički pogled, tako i nadogradnju dosadašnjeg diskursa o ovoj zajednici u Beogradu. Autori ovog rada se zalažu za produbljeno posmatranje statusa Jevreja i kritikuju diskurs o jevrejskoj zajednici posmatranoj zasebno, odnosno van društvenog konteksta. Naime, tokom (XVI) XVII i XVIII veka, i Srbi kao jedne od najvećih zajednica, i Jevreji kao jedna od niza manjina u Beogradu, kao i Turci, bili su iz različite perspektive posmatranja „stranci” u Beogradu. I sama uprava, osmanska ili habzburška, bila je etnički raznovrsna čime su se dodatno usložnjavali međuljudski odnosi u gradu na raskršću velikih carevina. Smatramo da se, s jedne strane, tek mapiranjem dinamične etničke mape ranomodernog Beograda može razumeti status jevrejske zajednice u njemu. S druge strane, praćenjem osobenih kulturnih vrednosti i normi svojstvenih ovoj zajednici, institucija i zasebnih istorija njenih članova, može se konačno dostići produbljeno naučno razumevanje njihove pozicije u Beogradu.

Ključne reči: Jevreji, Beograd, stranci, manjine, Osmansko carstvo, Habzburška monarhija, ranomoderna istorija, Aškenazi, Sefardi

* Rad je rezultat istraživanja na projektu *Modernizacija zapadnog Balkana* (br. 177009) koji se realizuje uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod: Jevreji kao stranci u Beogradu

JEVREJI SU VEROVATNO STRANCI SA NAJDUŽOM istorijom u Beogradu. Ona po pojedinim izvorima traje od XIII i XIV veka kada obrazuju zasebnu etničku koloniju (Barišić 2006, 74) ili posmatrano po elementima njihove službe u beogradskoj sinagogi,¹ čak od vremena rimskog kasta.² Period nakon što su Osmanlije osvojile Beograd 1521. je najvažniji događaj u novovekovnoj istoriji Jevreja u Beogradu, jer tada počinju da se doseljavaju u većem broju (Храбак 2009, 29; videti takođe o istoj temi u: Храбак 1971; Jovanović 1992; Lebl 1992, 2002). Nakon toga, Beograd će sa prekidima, odnosno, dve habzburške uprave (1688–1690 i 1717–1739), pripadati Osmanskom carstvu sve do XIX veka. Međutim, često se zapostavlja činjenica da su XVII i XVIII vek periodi velikih seoba Srba koji naseljavaju različite gradove Balkanskog poluostrva usled gubitka sigurnosti u ruralnim krajevima. Oni se sele u planinske predele radi bavljenja stočarstvom ili odlaze u razne habzburške i ruske gradove (o čemu posebno pišu izvori na turskom: Gilles Veinstein i Bruce McGowan prema Üstündag 2006, 32–33). Navodi se i da su u XVIII veku Srbi, Albanci i Grci zamenili Jevreje i muslimane u gradovima Balkanskog poluostrva (Üstündag 2006, 33).

Nesumnjiva je zanimljivost ili provokativnost istorije Jevreja u Beogradu tokom XVII i XVIII veka. Ipak, postoji niz činjenica koje otežavaju istraživanje ove teme i obratno. Olakšavajuća okolnost je postojanje obilja građe usled povoljnog geostrateškog položaja Beograda, čime je postao po nekim istraživačima važna destinacija diplomatskih misija (videti detaljnije u: Kocić 2013) ili različitih putnika koji su ostavili svoje izveštaje o njemu, posebno dragocene po pitanju opisa načina života stanovništva i izgledu njihovih kvartova (videti npr. stavove francuskih putopisaca u: Самарцић 1961). Tu je i važno pojačano interesovanje Habzburga za Beograd tokom XVIII veka kada su njihovi podanici ozbiljnije pisali o ovom gradu, i što je još važnije, načinili su niz planova grada i gravira. S tim u vezi, u pojedinim odlomcima postoji čak i polemičan diskurs o doseljavanju Jevreja i prvoj etapi njihovog života u Beogradu do dostizanja građanske samostalnosti, koji je objavljivan u nizu publikacija Jevrejskog muzeja i jevrejskih opština sa ovog prostora (videti npr. Barišić 2006; Храбак 1971, 2009; Jovanović 1992; Lebl 2001;

1 Budući da se na praznik Purim čita priča o Ester i drugog dana praznika (15. adara). Taj običaj propisuje Mišna samo za jevrejske stanovnike tvrđava koje su postojale još u vreme jevrejske države (Ignjat Šlang i M. S. Mirču prema: Rajner 1992, 204). Takođe, pominje se i progon ugarskih Jevreja 1376. u vreme kralja Lajoša, te naseljavanje Aškenaza na Balkansko poluostrvo (Rajner 1992, 205).

2 Kako nema dovoljno izvora, osim što se u dosadašnjem diskursu o ovoj temi ponavljaju podaci, primećujemo da je niz autora ponudio i pretpostavke za preciznije datiranje njihovog prvog doseljavanja u Beograd, te ima niz „istorija” po tom pitanju (izdvajamo sledeće: Barišić 2006; Храбак 1971, 2009; Jovanović 1992; Lebl 1992, 2001; Rajner 1992; Šlang 1926).

Шлааг 1926; Živančević 1992). Takođe, za naše istraživanje je posebno značajna praksa beogradskih rabina da detaljno beleže podatke o aktivnostima zajednice, u vidu „responzi” (hebr. *Šeilot utešuvot* tj. „Pitanja i odgovori”).

Činjenica koja značajno otežava istraživanje je dramatična i promenljiva slika stanovništva Beograda izazvana različitim osvajanjima grada, razaranjima institucija i naseobina, te rasipanjem samih članova jevrejske zajednice tokom kontinuiranih dolazaka i odlazaka iz grada, a time i često rasutost memoarske građe o ovim događajima.

Osim na istoriju jevrejske zajednice, u ovom radu se istražuje odnos „vladajućih” struktura prema njima. S tim u vezi, ističemo na samom početku da je Osmanско carstvo tj. sultan Bajazit II načinio suštinski ili istorijski korak u prihvatanju Jevreja u trenutku progona iz inkvizitorske Španije i Portugalije posle 1492, korak koji će, sudeći po novijoj literaturi, omogućiti njihov veliki trgovački uzlet i uopšte razvoj jevrejskih zajednica na osmanskome Levantu (detaljnije o uspešnoj jevrejskoj trgovini u: Kocić 2014) ili jednostavno njihov veliki značaj u trgovini uz Grke, Jermene i Turke (videti detaljnije npr. u: Inaldžik 2003, 204 i dalje). Naime, „Tokom petnaestog i šesnaestog veka, *Turci su podsticali doseljavanje Jevreja iz Evrope, smatrajući ih elementom koji razvija trgovinu i donosi bogatstvo*. [podvukli M. V. i H. D.] Za vladavine Mehmeda Osvajača, u Carigradu se bilo naselilo toliko Jevreja da su oko 1477. godine, iza muslimana i Grka, zauzimali treće mesto među gradskim stanovništvom.” (Inaldžik 2003, 219). Povodom odnosa Osmanlija prema Jevrejima, pozivamo se na još jedan opšti zaključak istaknutog turskog orijentaliste Halila Inaldžika: „Islam je hrišćanima i Jevrejima garantovao život i imovinu pod uslovom da budu pokorni i da plaćaju danak. Dopuštao im je da slobodno ispovedaju svoja verska ubeđenja i da žive u skladu sa sopstvenim verskim zakonima. Budući da je njihovo društvo bilo pograničnog tipa i da su se slobodno mešali sa hrišćanima, Osmanlije su ove principe islama primenjivali sa najvećom širokogрудоšću i trpeljivošću” (Inaldžik 2003, 10).

Tako, tokom perioda na koji se odnosi ovaj rad, smenjivale su se samo naizgled „prijateljske” i „neprijateljske” veze sa Jevrejima. Međutim, kada se dublje prouče izvori iz referentnog perioda, otkrivaju se zapravo mnogo složeniji odnosi različitih uprava prema jevrejskoj zajednici. S tim u vezi, najpre se razmatra složenost susreta istorije različitih uprava u Beogradu XVII i XVIII veka sa istorijom migracija Jevreja, da bi se u narednom segmentu rada pratile osobenosti jevrejskog preduzetništva, a tek potom institucija i elemenata kulturne upečatljivosti koje su, takođe, određivale odnos vladajućih struktura prema ovoj zajednici. U zaključnom delu, biće sumirane ključne tačke u pozicioniranju Jevreja u Beogradu, te predlažemo moguće pravce daljih istraživanja ove teme.

Susret istorije Beograda i istorije Jevreja

Migracije Jevreja ka Beogradu su po pravilu bile legalne usled pomenutog Bajazitovog proglasa, a predstavljale su složene procese koji do danas nisu integralno sagledavani. U toku XV i XVI veka, ili prema pojedinim autorima i u XIV veku (Barišić 2006, 75), odvijale su se migracije iz pravca severa, Ugarske, sve do pada Beograda, da bi se zatim odvijale u značajnijem broju iz pravca Soluna, Sofije i Carigrada (Храбак 2009, 27).³ Aškenazi se doseljavaju i posle progona sa prostora austrijskih naslednih zemalja, Vojvodine Koruške (*Herzogtum Kärnten*) i Tirola (odnosno iz današnje Slovenije) u XVI veku. Tako se od XVI veka u Beogradu mogu pratiti i sefardska i aškenaska zajednica. Međutim, u periodu kada je Beograd bio orijentalna varoš, Sefardi su bili brojniji (upor. Lebl 2001). Tačnije, oni su brojčano dominirali tokom čitavog perioda kojim se bavimo u ovom radu, osim za vreme druge habzburške uprave.

U toku prvog habzburškog osvajanja Beograda, pod Maksmilijanom II Emanuelom (1662–1726) bavarskim knezom-izbornikom, koga su Osmanlije nazivale „Plavi kralj” (tur. *Mavi kral*), deportovan je najveći broj sefarda u Osijek i druge habzburške gradove (Храбак 2009, 127).⁴ Ženi Lebl navodi da su se odselili u gradove Osmanskog carstva, uglavnom u Vidin, Nikopolj, Solun i Carigrad (Lebl 1992, 188). Prvo habzburško osvajanje Beograda 1688. godine, kako navodi Ženi Lebl bilo je „tragično” za istoriju Jevreja u Beogradu (detaljnije o tom događaju u: Lebl 1992, 183–200). Tada su prvi put kao brojna i uticajna zajednica bili raseljeni, a Beograd je mogao da izgubi bilo kakav trag njihovog prethodnog boravka (Шлаһт 1926, 50). Ipak, tragične sudbine najviđenijih Jevreja Beograda u tim godinama ostale su sačuvane u svedočanstvima *Edut bi-Yehosef* (1711–1733) Jicaka Almosnina, sina poznatog beogradskog rabina Josefa Almosnina (1642/3–1689) jednog od mnogih odseljenih u moravski Nikolsburg, gde je i preminuo,⁵ kao i u nizu zasebnih memoarskih diskursa od kojih su pojedine pronašli domaći istraživači (videti npr. u: Lebl 1992).

Oni Jevreji koji su pre pada tvrđave napustili grad i potražili sigurnost u južnijim mirnodopskim predelima Osmanskog carstva izbegli su opasnost da postanu plen. Pri tom, trgovina robljem u to vreme bila je veoma popularna jer se znača-

3 Pitanje statusa Srba u Ugarskoj je posebno interesantna tema koja bi nažalost prevazišla obim ovog rada. Videti literaturu o ovoj temi koja se navodi u: (Đorđević 2013, 15–16).

4 O raseljenim Jevrejima u moravski grad Nikolsburg, današnji Mikulov u Češkoj, videti: (Miller 2010; Lebl 1992, 183–200).

5 Primera radi, Jicak Almosnino pripoveda o pomenutom događaju: „Poznato je kako smo surovo oterani iz svoje zemlje. Neprijatelj nas je iznenada zarobio i oterao. Svaki je odred terao svoje zarobljenike na drugu stranu. Decu i žene, mladiće i devojke, starce i starice, siročad i udove, svaki je terao svoje. U našem odredu behu četiri do pet Jevreja, među njima moj veliki otac.” (Šlang 1926, 39)

jan deo prihoda mogao ostvariti putem otkupljivanja (Шлааг 1926, 39). Trgovina robljem je, ironično, bila jedan od unosnijih poslova i za Jevreje u Beogradu u toku prve polovine XVI veka kada, nakon Mohačke bitke 1526. i ofanzive Sulejmana Veličanstvenog na Beograd, počinju da se slivaju karavani robova. Posrednici u trgovini robljem bili su i Jevreji koji su preko svojih mreža u Ugarskoj omogućavali otkup robova pre njihovog transfera na jug u Jedrene, Carigrad, Solun, Skoplje i druge gradove Osmanskog carstva. Međutim, prilikom zauzimanja gradova, postala je vremenom uobičajena društvena praksa da se Jevreji nađu u ulozi „taoca” i da se od njih očekuje prikupljanje novca za otkup, te su počeli da oformljuju posebne „Kase za otkup zarobljenika”, hebrejski *Kupat pidjon-švujim* (o otkupljivanju Jevreja raseljenih 1688. videti: Lebl 1992).

Najzad, Jevreji koji su sa verom u nosioce „zapadne kulture” ostali u Beogradu, budući smatrani „neprijateljima” Habzburške monarhije a „prijateljima” Osmanskog carstva, već prvih dana okupacije, zajedno sa zarobljenim Turcima „naterani su da raščišćavaju ruševine prouzrokovane bombardovanjem i ratnim operacijama i da vade leševe ispod ruševina” (Schudt iz 1714. prema Lebl 1992, 188).

Nisu se još ustalili novi odnosi u Beogradu pod Habzburzima, a Osmanlije su ponovo zauzele Beograd 1690. Jevreji su se tada vratili kao novi/stari „stranci”, pri čemu većina onih koji su se doselili posle ovog događaja nije imala veze sa jevrejskim stanovništvom iz vremena pre 1688. Takve migracije će se dešavati i kasnije prilikom promena uprava Beograda.⁶ Ratna dejstva u Beogradu su prestala sklapanjem Karlovačkog mira 1699, nakon čega dolazi do kratkog uzleta trgovine, koji se nažalost prekida novim sukobom između dva carstva završenim Požarevačkim mirom 1718. (Petrić 2011, 180).

Požarevački mir je bio naročito značajan zbog donošenja trgovačkih sporazuma između dva carstva nedugo nakon potpisivanja pomenutog primirja (Petrić 2011, 182). Oba carstva su se nadala da će trgovačkim ugovorima koji su omogućavali trgovinu podanika obe strane sa fiksnom dažbinom od 3% od vrednosti celokupne robe ostvariti benefit za sopstvene podanike (Petrić 2011, 181). Habzburška monarhija je članom 4 Trgovačkog ugovora uspela čak da obezbedi isti položaj za svoje trgovce koji su imali i trgovci iz drugih evropskih država sa kojima je Osmanско carstvo potpisalo kapitulacije (Elibol i Kucukkalay 2011, 160). Ipak, očekivani rezultat merkantilističke politike Habzburške monarhije je izostao jer su u narednih nekoliko decenija upravo podanici Porte bili ti koji su najviše koristili rasterećene carinsko-poreske stope u robnoj razmeni dva carstva (Petrić 2011, 183; upori u: Pešalj 2011).

⁶ U XVIII veku se dešavalo kao posledica ratova između dva velika carstva, dok je u narednom veku to bio rezultat borbe između Porte i srpskih ustanika.

Jevreji su pored hrišćanskih podanika Osmanskog carstva bili trgovci koji su najviše time prosperirali (Elibol i Kucukkalay 2011, 161). Veoma dobar primer korišćenja trgovačkih ugovora u prilog svojih podanika može se uočiti u slučaju Jevreja koji su trgovali sa Habzburškom monarhijom kao osmanski podanici. Njihov položaj je bio daleko lakši za ostvarivanje profita nego što je to bio slučaj sa Jevrejima podanicima Habzburga. Iz tog razloga su habzburške vlasti želele da nametnu sefardskim podanicima Porte status koji su imali njihovi aškenaski podanici. To se moglo pratiti na primeru Beograda i Zemuna iz korespodencija koje su sačuvane u Zemunskom magistratu, danas u Istorijskom arhivu Beograda.⁷

Od 1720. do 1739. godine uspostavljeno je „Kraljevstvo Srbije” (*Königreich Serbien*) koje je funkcionisalo pod upravom princa Karla Aleksandra Virtemberškog (Prinz Karl Alexander von Württemberg, 1684–1737) „prezesa Srbije”. Period „Kraljevstva Srbije”, odnosno druge habzburške uprave Beogradom, značajan je ne samo zbog daljeg razvoja trgovine, već i zato što su uspostavljeni novi trgovački putevi koji su povezivali Beograd sa ostalim delovima ovog carstva severno do Save i Dunava, a oni su dovodili i trgovce iz Italije, Dubrovnika i Venecije (Храбак 2009, 152). Kako je Beograd do ove habzburške uprave bio dominirajuće orijentalna varoš, možemo se složiti da je ovaj period označio „prekretnicu u društvenom i privrednom životu Beograda” (Пауновић 1971, 213) ili jednostavno prvu veliku promenu u izgledu i široko shvaćenom životu grada, ali i dinamici odnosa različitih zajednica. Tadašnji orijentalni Beograd je trebalo da izraste u naselje srednjoevropskog tipa (Samardžić 2011, 255; Jovanović 1992, 117).

U Beograd su došli nemački kolonisti iz Pfalca, a mnogi od njih bili su zanatlije, građevinci, pivari i staklari (upor. Пауновић 1971). Osim dominirajućih Srba, a potom Nemaca, u Beogradu su tokom druge administracije Habzburgovaca živeli Grci, Cincari, Vlasi, Jermeni i Jevreji (Пауновић 1971, 213). Takođe, kako se uočava u aktuelnim planovima grada, bilo je i Albanaca tj. Arnauta koji su živeli i gradili groblja u blizini Jevreja i Grka.⁸ Sudeći po tome da su Romi živeli po čitavoj Evropi od XIII veka, može se pretpostaviti da ih je bilo i u ranomodernom Beogradu. Jedino što se nisu bavili trgovinom i zanatima kao ostale zajednice (po popisima u Banatu 1718. ih je bilo 1.9 % celokupnog stanovništva, u: Achim 2004, 70). Svi pomenuti su imali svoje kvartove i bili jasno definisani u mapi ranomodernog Beograda, sa slobodom kretanja i bavljenja trgovinom i zanatima koji su bili u skladu sa datom zajednicom (videti npr. pomenutu mapu iz XVIII veka u: Пауновић 1971, 214–215).

Austrijanci su u Beogradu zatekli Jevreje u Dunavskoj varoši, gde se od druge polovine XVI veka razvijala jevrejska četvrt. U popisu iz 1717. je zabeleženo oko

7 Fond 10, IAB-ZM (Istorijski arhiv Beograda, Zemunski magistrat) od 1749. nadalje.

90 | 8 Videti npr. na mapi iz XVIII veka oficira F. B. Bruša u: (Пауновић 1971, 214–215),

250 Jevreja među 5.000 stanovnika, svega 34 sefardske i 13 aškenaskih porodica koje su uglavnom bile siromašne (Uporedi: Barišić 2006, Шланг 1926, 51; Jovanović 1992: 117; Поповић 1964, 81). Aškenazi su smešteni u jedan stari han („Jenihan”) koji se graničio s „turskim Jevrejima” kako su nazivani Sefardi. O njihovoj poziciji dovoljno svedoči podatak o plaćanju takse i kirije za život u hanu, koja im je nametnuta kao nepodobnoj vrsti ljudi koja se bavi sumnjivim poslovima (upor. Jovanović 1992, 118; Шланг 1926, 51). Važno je primetiti da su se u ovom periodu strogo zahtevale putne isprave, a službenici su primećivali da „Srbi, Jevreji, Vlasi, Romi i njima slični kreću po zemlji sa svojom robom bez pasoša i da predstavljaju ološ” (Ђорђевић 2013, 94; Храбак 1991, 83).

Istoričar Miloš Đorđević u svojoj doktorskoj disertaciji primećuje povodom statusa Jevreja sledeće: „Iako nisu u državnom budžetu učestvovali sa značajnom sumom, taksa za toleranciju Jevreja (nemačkih) – *Teutsche Judenschaft* i harač za turske Jevreje – *Judenschaft Haratz* i Rome – *Zigeuner Haratz* (4 forinte godišnje) bio je pokazatelj njihovog položaja u odnosu na ostale etnije. Jevreje je austrijska uprava smatrala za nužno zlo, zbog čega je avgusta 1719. godine objavljen tzv. *Toleranz-patent*, kojim je predviđeno da Jevreji uz plaćene dažbine mogu stanovati samo u Beogradu. Pored toga svi Jevreji su plaćali stanarinu i druge takse u zavisnosti od posla kojim su se bavili.”⁹ (Ђорђевић 2013, 73).¹⁰ Nažalost, pomenuta disertacija daje samo obrise istraživanja odnosa habzburške uprave prema Jevrejima i drugim zajednicama. S tim u vezi, treba imati na umu da je u toku najvećeg dela XIX veka bilo ograničeno naseljavanje Jevreja u druge gradove Srbije. Tek su nakon Berlinskog kongresa u Srbiji poništeni diskriminatorni zakoni. Međutim, oni su se i dalje primenjivali do druge polovine 1880-ih godina.

Dakle, politika Beogradske administracije prema Jevrejima je bila pragmatična i višestruko usmerena na prikupljanje kapitala. Zatečenim Jevrejima je bilo dozvoljeno da ostanu samo u Beogradu, a vremenom se njihov broj uvećao najviše zahvaljujući doseljavanju Aškenaza, zapravo nemačkih Jevreja iz Požuna, Praga i Manhajma (Barišić 2006, 75) ili uopšteno posmatrano iz habzburških naslednih zemalja i mađarskih županija (upor. i u: Ђорђевић 2013, 73). Međutim, njihov broj kao i kretanje se kontrolisalo, a administraciji je bilo najvažnije da putem dažbina može ostvarivati profit zahvaljujući trgovini u kojoj su učestvovali Jevreji (Храбак 2009, 147).

Princ Aleksandar Virtemberški, tolerisao je Jevreje i nije se strogo pridržavao svih propisanih ograničenja koja su važila za ovu zajednicu. Moguće da je na to uticalo njegovo prijateljstvo i saradnja sa dvorskim bečkim Jevrejinom Jozefom

9 Isti autor zaključuje ipak da ih je bilo u Paležu i drugim rudarskim mestima (Đorđević 2013, 73)

10 Prema zvaničnim podacima Glavne komorske uprave: „Za 1722. i 1723. godinu naplaćivano je po osnovu tolerancija za Jevreje po 1400 forinti, jevrejskog harača po 260 forinti i ciganskog harača po 630 forinti.” (Đorđević 2013, 73–74).

Openhajmerom Zisom (Храбак 2009, 147).¹¹ Osim Zisa, u referentnom periodu bila su aktuelna još dvojica veoma značajnih prestoničkih Jevreja: rabin Samson Verthajmer (Samson Wertheimer, 1658–1724) i Mozes Lopes Pereira alijas baron Dijego D’Akvilar (Moses Lopez Pereira alijas baron Diego D’Aguilar, 1699–1759). Verthajmer je bio iz izuzetno bogate porodice i jedan od najznačajnijih kreditora Habzburga koji je 1703. dobio dozvolu da u narednih dvadeset godina vrši kreditiranje, nabavke i finansijske poslove za državu bez oporezivanja. Njegove povlastice potvrdili su Jozef I i Karlo VI. D’Akvilar je bio značajan kao najugledniji predstavnik talasa migracija Sefarda iz Osmanskog u Habzburšku monarhiju. Primera radi, D’Akvilar je u periodu 1725–1747. imao monopol u austrijskoj industriji duvana (Studemont-Halévy i Collin 2008, 149).

Kako je i sama monarhija bila multietnička, i u vladajućim strukturama tzv. beogradske administracije „Kraljevstvom Srbije”, našle su se ličnosti različitog etničkog porekla i odnosa prema aktuelnim okolnostima zauzimanja Beograda. Pomenimo samo kao primer da je zapovednik privremene vojne vlasti 1717–1720. i kasnije komandant beogradskog garnizona, carski general grof Džon Odvijer (John O’Dwyer) koji je bio irskog porekla (vidi detaljnije u: Абрамовић 2013)¹² i saznajemo da je imao specifično strog odnos, čak i prema Nemcima koji su se doselili u Beograd (uporedi: Пауновић 1971, 208–209). Kritikovao je doseljene nemačke porodice zbog osobenog „nadobudnog i ponosnog” ponašanja, dok je štitićo domaće stanovništvo i čak isticao da će pre uspeti sa njima da realizuje značajne građevinske projekte koje je Habzburška monarhija preduzela u Beogradu. Navodi se čak da se, narednom periodu zbog posebne strogosti u odnosu Odvijera, smanjio broj nemačkih porodica u Beogradu sa 251 na 82 (Пауновић 1971, 209).

Osim eventualnih beneficija usled povezanosti habzburških vladarskih struktura sa jevrejskim preduzetnicima, postoji niz tvrdnji o umeću, ali i o manama jevrejskog trgovačkog preduzetništva u Beogradu. Tako, beogradski rabin Ignjat Šlang navodi da su i pored ne tako velikog broja, jevrejski trgovci uspešno trgovački parirali Srbima i Nemcima, naročito u vezi sa proizvodnjom i prodajom alkohola. To je važan primer jevrejskog preduzetništva u Beogradu i Srbiji pod austrijskom upravom jer su njihova privatna ulaganja (ШЛАНГ 1926, 55) bila jedna od najvećih u Beogradu pod Habzburzima. Srpski istoričari starije generacije, kao što su Trajan

11 Šelomo/Jozef Openhajmer Zis (Joseph Süß Oppenheimer, 1630–1738), finansijer guvernera princa Aleksandra Virtemberskog, bio je veoma značajan kao osoba u koju ne samo da je princ imao poverenje, već mu je uvek mogao obezbediti novac (Храбак 2009, 147). Kada je princ Aleksandar preminuo, regentstvo naslednika je optužilo Zisa za različite zloupotrebe ili malverzacije i on je osuđen na smrt (Храбак 2009, 170).

12 U domaćim, ali i nemačkim izvorima prisutan je niz verzija njegovog imena koje skrivaju pravo poreklo, npr. u domaćoj literaturi je „Jozef von Odvajer” ili samo „Odvajer” (Пауновић 1971, Ђорђевић 2013) ili u stranim izvorima „Johann Joseph Anton Oduyer” ili samo „Odüyer”, „Odwyer” i slično. Videti preciznije podatke u: (Абрамовић 2013).

Stojanović i Dušan Popović, smatraju da su hrišćanski trgovci, podanici Porte, bili spremniji da „torbare” odnosno zalaze i u manja i udaljenija mesta, te da su usled veće žilavosti bili konkurencija jevrejskim trgovcima, sa kojima Jevreji nisu mogli da se porede u manjim mestima (Поповић 1950, 253). U odnosu na pomenute trgovačke konkurente, Jevreji su napravili još jedan veliki propust neangažovanjem u trgovini tekstilom zahvaljujući kojoj su grčki i srpski trgovci stekli ogromno bogatstvo (Dajč 2008, 20). Osim toga hrišćanski trgovci, podanici Porte, trgovali su i duvanom, uljem i naročito stokom. Time što nisu trgovali istim proizvodima, jevrejski trgovci su u toku XVIII veka „izgubili” trgovačku trku sa hrišćanskim trgovcima (Stojanovich 1960, 310).

Razvoj Beograda u vreme „Kraljevstva Srbije” pod rukovodstvom princa Aleksandra Virtemberškog i podela varoši na „Savsku”/„Srpsku” i „Dunavsku” /„Nemačku” je, takođe, negativno uticala na razvijanje trgovine među beogradskim Jevrejima usled toga što je savska luka, kao i priobalje bila trgovački značajniji deo grada u kojem su trgovinu kontrolisali uglavnom hrišćanski trgovci (Dajč 2010, 12).

Najzad, Bogumil Hrabak smatra da se beogradski Jevreji mogu podeliti u tri najveće grupe na osnovu njihove poslovne delatnost: 1. krupne finansijere; 2. sitne trgovce i dućandžije koji su vodili bakalski pazar; 3. siromašnije Jevreje koji su uglavnom bili posluga. Jevreja zanatlija i naročito Jevreja lekara kojih je u tursko vreme bilo veoma mnogo skoro uopšte nije bilo tokom austrijske uprave (Храбак 2009, 155).

Poslovni beogradski Jevreji su krupne poslove mogli da ostvare najlakše oslanjanjem na vojsku, odnosno, na državu kao najsigurnijeg partnera. Primera radi, Aharaon Hiršl je već od 1722. ušao u unosne poslove nabavki za vojsku Habzburgovaca u Beogradu (Храбак 2009, 160). Vojni liferanti su ostvarivali najunosnije zarade, tako je na primer za potrebe isporuke drva za izgradnju beogradskih utvrđenja bio angažovan Hiršl. Značajna mogućnost zarade je ležala u koncesijama za pečenje rakije, za koju su se borili i jevrejski i hrišćanski trgovci (Храбак 2009, 160). Međutim, „pivarska afera” sa braćom Kepiš (Abraham i Lev) je naročito uzburkala beogradsku čaršiju: pivarska udruženja iz Pešte i Beča zajedno sa nekim članovima pivarskog ceha iz Beograda su u periodu od 1725. do 1728. godine pokušavali da onemoguće rad Kepišove pivare. Smrt Abrahama Kepiša, kao i nagomilani dugovi i neplaćeni krediti onemogućili su dalji razvoj pivare nakon 1728. godine (Храбак 2009, 163). Bogumil Hrabak, čak čitav period 1688–1739. jevrejskog preduzetništva prati preko aktivnosti Jevreja u vezi sa otkupom monopola u proizvodnji piva i rakije (detaljnije u: Храбак 1991).

Za istraživanje statusa Jevreja tokom XVII i XVIII veka značajni su i podaci o broju stanovnika iz 1738. godine prema kojima se uočava veliko povećanje broja Jevreja u Beogradu. Zahvaljujući izveštajima beogradskog biskupa upućenih Vati-

kanu, može se zaključiti da Beograd među popisanih 9.500 stanovnika ima 500 Jevreja, koji posle Srba (kojih ima 6.000) čine najveću pojedinačnu zajednicu (Jačov 1983, 280). Na samom kraju austrijske uprave Jevreji su činili preko 5% beogradske populacije, tako visok procenat nikad ranije u Beogradu nisu imali na osnovu poznatih izvora. Porast broja Jevreja sa manje od 50 porodica koliko ih je zatečeno 1717. na preko 500 Jevreja u Beogradu nije bio rezultat povećanog nataliteta, već stalnog doseljavanja, uglavnom Aškenaza.

Period „Kraljevstva Srbije” naglo je prekinut 1739. neočekivanim porazom od Osmanlija; posledica je bio Beogradski mir i ponovni prelazak Beograda u turske ruke. Prilikom ovog povlačenja vojske Habzburške monarhije iz Beograda najveći broj Jevreja se povukao s njima. U migraciji su učestvovali i Aškenazi i Sefardi. Postoje različita tumačenja migracija nakon leta i jeseni 1739, te tako rabin Ignjat Šlang koji se bavio istorijom Jevreja u Beogradu smatra da su Jevreji bili prinudno raseljeni i da su pritom ponovljene surovosti i nesreće koje su doživeli prvi put od Austrijanaca 1688. godine (Шланг 1926, 58; detaljnije o ovoj temi videti fusnotu 5 ovog rada). Drugi istraživači čiji je predstavnik Bogumil Hrabak i njegovo kapitalno delo o istoriji Jevreja u Beogradu do 1878. godine (Храбак 2009), smatraju da je selidba bila dobrovoljna i da je u najvećoj meri rezultat trgovačkih interesa i uspešne integracije, s jedne strane, Sefarda u Habzburšku monarhiju. S druge strane, pominju se veoma dobre veze, uglavnom Aškenaza, sa Temišvarom i drugim gradovima kao što su Osijek i Novi Sad kao razlog za odlazak velikog broja Jevreja (Храбак 2009, 175).

Zaključak koji možemo da donesemo na osnovu građe iz Zemunskog magistrata jeste da su se Jevreji nakon 1739. selili u različite habzburške gradove među kojima je i Zemun.¹³ Promena uprave Beograda je, dakle, bila značajna za širenje jevrejske zajednice u Zemunu, jer će on nakon tog perioda predstavljati značajnu jevrejsku opštinu sve do 1941. godine. Povratak Osmanlija u Beograd značio je i da je grad dobio dominantno sefardski identitet. Time su Aškenazi u Beogradu izgubili značaj, a njihova najbliža opština formirana je u Zemunu (Fogel 2002, 4).

Važni uslovi za razvoj trgovine su bili omogućeni i nakon Beogradskog mira iz 1739. Trgovački odnosi između dve carevine nisu bili značajno promenjeni osim što je došlo do povećanja carine sa 3% na 5%. Ono što je bilo značajno za trgovinu jeste da su nju u daleko većoj meri počeli kontrolisati hrišćanski osmanski podanici: Grci, Srbi, Jermeni i ostalo romanizovano balkansko stanovništvo. Migracije Jevreja su bile u senci migracija pomenutih trgovačkih konkurenata i tek u poslednjim decenijama XVIII veka trgovci Jevreji su po obimu svojih poslova uspeli da se primaknu svojim hrišćanskim kolegama.

Migracije iz pravca juga ka severu trajale su sve do kraja XVIII veka i početka dugog ciklusa Napoleonovih ratova. Međutim, u periodu koji je prethodio veliki broj podanika sultana sa trgovačkim beneficijama bio je primoran da prebaci svoje stalno prebivalište u Austriju (Dajč 2008, 14). Beograd postaje važan kao poslednja stanica trgovcima podanicima Porte, pa i Jevrejima. Poslovne veze sa Skopljem, Solunom, Jedrenom, Sofijom i Carigradom se razvijaju veoma brzo. Za razvoj trgovine u Beogradu postaje sve više značajan Zemun koji je nakon dekreta od 8. oktobra 1755. postao slobodan grad za Jevreje u kome su mogli da ostanu da žive i rade, ali i dalje sa ograničenom mogućnošću doseljavanja (Fogel 2002, 4).

Jevrejska zajednica u Beogradu se brzo oporavljala nakon promena iz 1739. Tako je jedna od prednosti osmanske administracije bila upravo mogućnost razvijanja jevrejske mahale koja je nastavila da se širi u dunavskom delu varoši (Илић 1973, 429). Uvećanje broja Jevreja tokom pete i šeste decenije tog veka i kasnije se može pratiti i zahvaljujući širenju jevrejskog groblja na Paliluli (Шлауг 1926, 60). Trgovina beogradskih Jevreja jača sedamdesetih godina XVIII veka u velikoj meri usled izostanka Dubrovčana sa beogradskog tržišta (Храбак 2009, 197). Koliko se obim poslova uspešno širio svedoče i narudžbine iz Beograda za pšenicu i raž, pa je na primer nekoliko jevrejskih trgovaca iz Beograda i Zemuna ugovorilo 1774. uvoz iz Zemuna u Beograd količinu od skoro 3.000 tona pšenice i raži (Ilić 1973, 429).

Duhovni život jevrejske zajednice u Beogradu je nakon 1739. godine obeležio rabin Šelomo Šalem koji se doselio iz Soluna ubrzo posle uspostavljanja turske vlasti pomenute godine. Šelomo je bio poznat i kao talmudista i kao besednik i teolog, što potvrđuje podatak da ga je u Amsterdam pozvala za rabina bogata sefardska opština (Шлауг 1926, 58). Rabin Šelomo Šalem je prihvatio poziv amsterdamske opštine, ali je nastavio da se potpisuje kao rabin „amsterdamski i beogradski” sve do svoje smrti 1781. godine. U približno isto vreme proslavio se i aškenazi rabin beogradske opštine, rabin Natan Gincburg. On je došao na mesto poznatog rabina Jerušalmija Levija koji je otišao iz Beograda nakon 1739. godine (Шлауг 1926, 59). Međutim i rabin Natan je bio poznat i cenjen od svojih savremenika, tako da je i on prihvatio poziv koji mu je ugledna i bogata opština uputila i 1754. se preselio u Budim (Шлауг 1926, 59). U istom periodu, beogradski rabini su se primili rabinata u nekim od najbogatijih i najuglednijih opština. Takva čast je mogla da pruži najbolju sliku o ugledu i stručnosti beogradskih rabina u tom vremenu.

Događaji iz 1788. i novi rat između Habzburške monarhije i Osmanskog carstva nužno su uticali i na život beogradskih Jevreja naročito po okončanju ratnih dejstava i potpisivanju mira u Svištovu avgusta 1791, koji je vratio Osmanlije u grad. Pre njihovog povratka, veliki broj Sefarda koji se prethodno nisu povukli sa njima, napustio je Beograd sa habzburškom vojskom. Emigrirali su u Temišvar, Budim, Beč i druge gradove Monarhije (Храбак 2009, 202). Obogaćeno jevrejsko stanovništvo je predstavljalo dobru metu za pljačku do koje i dolazi u februaru

1792. kada su 50 uglednih i bogatih Jevreja ubili beogradski Turci. Zanimljivo je što taj masakr nisu izveli janičari koji su ovladali Beogradom tek krajem oktobra iste godine. Istraživači koji su se bavili istorijom Jevreja u Beogradu ne navode pravi razlog za masakr osim da ga nisu izveli janičari (Храбак 2009, 203). Pretpostavlja se da je do njega došlo usled tenzije koja je postojala u Beogradu, ali i u celom pašaluku u vezi sa položajem janičara i njihovom borbom za kontrolu (Храбак 2009, 203). Uprkos ratnim godinama, u Evropi se trgovina veoma dobro razvijala na granici dve carevine i to se lako može pratiti preko poslovnih veza beogradskih i zemunskih jevrejskih trgovaca.

Usled ratova, ali i povećanog obima trgovine, kuga je u nekoliko navrata pogodila Beograd decembra 1793, jula 1794, kao i aprila i septembra 1796. godine. Na osnovu broja umrlih Jevreja, inače približnog broju umrlih hrišćana, možemo pretpostaviti da je u Beogradu u toku poslednje decenije XVIII veka bio približno isti broj/odnos Jevreja i hrišćana. Poslednja decenija kao i prve godine XIX veka su bile veoma značajne za trgovinu u razmenu robe između Habzburške monarhije i Osmanskog carstva. Za trgovce podanike Habzburga, stoka, naročito svinje, koje su se preko Beograda i Šapca izvozile na sever, bile su od velikog značaja (Milić 1980, 34), kao što je pšenica bila veoma važna za osmansku stranu. Beogradski Jevreji su uspešno razvijali svoju trgovačku delatnost i osim kuge jedino su ih janičari i dahije ugrožavali u poslovnim planovima. To su bili razlozi povećanih migracija u Zemun koje su najzad dovele do zabrane doseljavanja turskih podanika u Zemun 29. januara 1794. godine, sem ukoliko Turci ne polože zakletvu da se neće baviti trgovinom. Međutim, čak i u Zemunu, Jevreji su se suočavali sa zabranama, te im je 1791. odredbom Privrednog ureda bilo zabranjeno da se bave jednim od njima tradicionalnih poslova – trgovinom jagnjećom kožom koja im je bila važna oblast prehrane, kako se navodi u jednom dokumentu.¹⁴ Oni u citiranom dokumentu iz 1794. godine podnose tužbu protiv ćurčija koji su pomenutom uredbom jedini mogli da se bave trgovinom kože.

Beogradski Jevreji su početkom XIX veka uspešno učestvovali i u krijumčarenju robe zajedno sa turskim, austrijskim, srpskim i drugim ortacima i uprkos nestabilnoj političkoj situaciji u Srbiji razvili svoje trgovačke poslove, naročito između Beograda i Zemuna (Храбак 2009, 208). U međuvremenu se jedan broj uspešnijih zemunskih Jevreja pomerao dalje ka severu i selio u Beč. Pri tom, Sarajevo je postalo značajniji centar sefardske kulture u odnosu na Beograd nakon 1788 (videti doktorat sarajevskog rabina: Levi 1969).

Oslobođenje Beograda januara 1807. je predstavljalo jedan od najvećih pogroma u istoriji jevrejskog života u Beogradu. Jevreji su podsećali ustanike na Turke, neki ih nisu ni razlikovali, a pojedini ustanici su ih smatrali konkurencijom u

trgovini. Sinagoga je uništena, a zajednica razorena. Deo zajednice koji se sklonio u Zemun je uspeo da izbegne ubistva, rasejanje i ropstvo koje ih je dočekalo u Beogradu nakon januara 1807 (Храбак 2009, 225). Poштујући важан податак да су Јевреји у Карађорђевој „srpskom” Beogradu „predstavljali pravu retkost” (Jovanović 1992, 121),¹⁵ a i uvažavajući složenost i različitost istorije Jevreja pod Srbima u odnosu na osmansko-habzburške uprave, Prvi srpski ustanak je događaj na kome se završava razmatranje u ovom radu.

Zaključci o „stranosti” Jevreja u Beogradu XVII i XVIII veka

Kako se rad ne odnosi na istorijske osobenosti „stranosti” Jevreja kao zajednice koje bi nas odvele u relativizaciju ovog problema, došli smo do konkretnih zaključaka o njihovom statusu. Naime, fokusiranjem na poziciju Jevreja u konkretnom periodu i prostoru, uočeno je da su se vlasti u odnosu prema njima rukovodile najpre zakonskim odredbama uređenja života manjinskih zajednica koje su primenjivali u matici. Osmanske vlasti su se tako rukovodile u osnovi prema šerijatskim zakonima, a Habzburzi prema uredbama o toleranciji Jevreja, *Toleranz-patent* i dr. Pored zakonskih, njihov odnos su odredila još dva kriterijuma. S jedne strane, „strana” im je bila kulturna osobenost tj. različitost Jevreja čak i u vizuelnom smislu često prožeta i stereotipima o ovoj zajednici. Ova „stranost” Jevreja dovela je do konstruisanja osobenog odnosa habzburgovaca i podanika Porte prema njima. S druge strane, i jedno i drugo carstvo bili su rukovođeni materijalnim interesima u odlukama prema Jevrejima.

Osim što je opšta činjenica da Jevreji nisu učestvovali u ratnim sukobima tokom XVII i XVIII veka što je značajno odredilo njihov status u opsadnim ili mirnodopskim periodima, zbog osobenosti života koji su zagovarali gradili su različite odnose sa drugim zajednicama u Beogradu. Dodatna složenost postojala je i u različitim interesima dve jevrejske zajednice. Životi sefardske i aškenaske zajednice su se prožimali, ali su očigledno imali i relativno odvojene tokove. Važno je pomenuti i istraživati dalje njihove nesuglasice, ali i saradnju, kao u slučaju sa rabinom Morenom koji je vodio sefardsku opštinu ili Moše Amarilja i prožimanja i nadovezivanja funkcija rabina.¹⁶ Važna tačka saradnje dveju opština odnosila se na zajedničku kasarnicu – *šahteraj*.

15 Jovanović navodi da su podaci i objašnjenja oskudna čak i kod istaknutih autora ove teme (upor. Šlang 1926, 65–68; Popović 1964, 316–318).

16 Pretpostavlja se da je rabin Moša Amariljo usled nesuglasica u samoj sefardskoj opštini gde su se bogatiji članovi zajednice odvojili od svog rabina, rešio da ode u Jerusalem (Шланг 1926, 55). Međutim, pre odlaska je zamolio članove zajednice da se pokore rabinu Leviju Jerušalmiju dok im ne pristigne drugi sefardski Jevrejin iz Carigrada. Rabin Levi je usled nedolaska rabina iz Carigrada zadržao rabinat u obe jevrejske opštine do ponovnog uspostavljanja osmanske administracije u

Naime, ne treba zapostavljati značaj nabavke hrane u svakodnevnom životu zajednica u ranomodernom Beogradu. Nabavka hrane, ili konkretno mesa, dovela je do različitih nesuglasica ili saradnje među zajednicama. Primera radi, Ženi Lebl izdvaja važan segment tretmana Jevreja po šerijatskim zakonima, te navodi da su Jevreji iako u grupi „zimija” (nemuslimanskih manjina) bili posmatrani zasebno, reklo bi se čak zajedno sa muslimanima po pitanju ishrane ili drugih elemenata života. Ona pretpostavlja da je razlog, rekli bismo, eventualnog „prijateljstva” Jevreja i muslimana u tome što su imali slične običaje: *obrezivanje*, mada ne na isti način i u isto doba života, *zabranu da se jede svinjsko meso*, pa su imali zajedničke klanice i *ritualna kupanja*, te su mogli da koriste osmanske amame (upor. Lebl 1992, 183). Verovatno im je u Beogradu kao orijentalnoj varoši bilo dozvoljeno kupanje u brojnim amamima. Ipak, u kasnom XVIII veku dešavalo se, međutim, da u Zemunu pod Habzburzima 1791. godine, jevrejska opština tuži „mesarske arendatore” koji „neće da ih snabdevaju goveđim i jagnječim mesom”.¹⁷

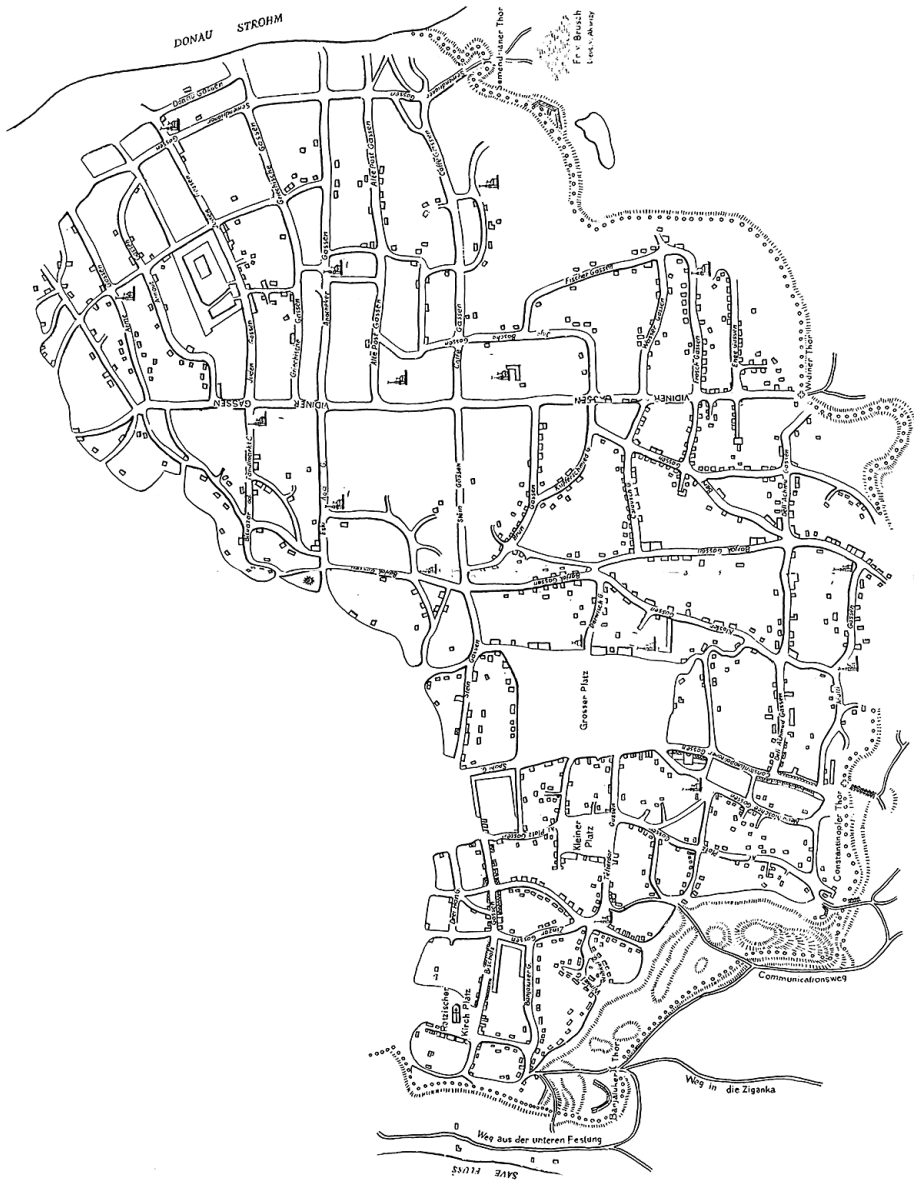
Može se pretpostaviti da je jedina sinagoga koja je sa većom sigurnošću postojala u Beogradu bila sefardska. Ipak, na osnovu izvora je očigledno da to nije sprečavalo pripadnike druge opštine da vrše službu ukoliko su imali „minjan”.¹⁸ Takođe, ne treba zapostaviti činjenicu da su mnogi istraživači konsultovanjem različitih izvora, posebno brojnih putopisa iz ovog perioda, konstatovali postojanje čak nekoliko sinagoga tokom XVII veka ili često rušenje, obnovu ili izgradnju sinagoga koje je potrebno dodatno istražiti.¹⁹ Drugo, jevrejska četvrt ili više njih nazivanih „mahale” ili kako su ih predstavnici drugih zajednica nazivali „čifuthana” ili u planovima Austrijanaca samo ulice „Gassen” (videti detaljnije u: Lebl 1992; Пауновић 1971) i jevrejske verske škole „Ješive” u XVII veku koju istraživači smatraju vrhuncem razvoja jevrejske zajednice u Beogradu. Pri tom, Jevreji su u Beogradu imali svoju ulicu koja se kontinuirano pronalazi u planovima grada (videti detaljnije: Đurić–Zamolo 1992, 1997, 181–203; Rajner 1992; Jovanović 1992; Lebl 1992; Пауновић 1971). U referentnom periodu koji posmatramo pominje se i nekoliko jevrejskih groblja, i najzad, nekoliko jevrejskih četvrti (iz „dunavsku” koja ima jasan kontinuitet pominje se još jedna „savska”), a opisi ovih institucija prilično variraju.

Beogradu (Шланг 1926, 56). Pre Levija, beogradski rabin je bio Volf (Benjamin Ziv) Jofe Margalioth (Šlezinger), poreklom iz jedne od najčuvenijih bečkih aškenaskih porodica. Njegov dolazak na mesto rabina nove aškenaske opštine je bilo od velikog značaja za ovu zajednicu u Beogradu (Wachstein 1917, 160). Njegov naslednik, rabin Levi se povukao sa austrijskom vojskom iz Beograda i preselio u Temišvar, grad sa kojim je beogradska Aškenazi opština imala veoma razvijenu saradnju (Храбак 2009, 175).

17 IAB, Fond 10, 1459-12-29.

18 Neophodan broj od deset muškaraca da bi služba mogla da se održi.

19 O izgradnji sinagoga različitog broja o čemu i dalje traju polemike istraživača, videti npr: (Rajner 1992, Hrabak 1971).

Brusiof plan Beograda

Odnos Jevreja sa drugim zajednicama bitno je određivala i zatvorenost/otvorenost ostalih zajednica, ali i činjenica da u Beogradu nisu formirali četvrt tipa „geta” koji je postojao u nekim centrima po uzoru na Veneciju i njen jevrejski „geto” sa izrazito zatvorenom jevrejskom zajednicom (opširnije o getu i jevrejskim četvrtima videti u: Holmberg 2012). Međutim, iz prethodnog poglavlja, očigledna je dinamičnost trgovačkih odnosa i konkurencije koja je postojala u Beogradu, ne 99

tako bogatom a osiromašenom nizom razaranja. Iz složenih odnosa zajednica, te složenih interesa koje su zastupale različite vlasti u Beogradu XVII i XVIII veka, razvijali su se i neprijateljski/prijateljski odnosi prema Jevrejima. Međutim, „stranci” su postajali svi, a posebno je važno istaći da su i Srbi bili stranci za habzburšku i osmansku vlast sve do Prvog srpskog ustanka. Smatramo da tek razumevanjem ove guste urbane mape sa sukobom različitih interesa i različitih zajednica koje su se borile za svoje mesto i opstanak u Beogradu, može razumeti pozicija Jevreja. Time je ovaj rad najava budućih, integralnih istraživanja ove teme.

U dugom periodu (XVI) XVII–XVIII veka, jevrejska zajednica u Beogradu je imala dinamičan život sa, u osnovi, kontinuiranim insistiranjem na očuvanju svojih kulturnih vrednosti. Jevreji su se u ranomodernom Beogradu bavili nizom profesija tradicionalno namenjenih ovoj zajednici tj. u skladu sa njihovom osobenom istorijom. Uspevali su da očuvaju društvene norme kako u pogledu religijskih obreda, specifičnog sudstva i to nezavisnog (sa sudijama *dajanima*). Jevrejska zajednica u Beogradu je kontinuirano insistirala na izgradnji sopstvenih institucija.

Život Jevreja u Beogradu pratio je periode kada se grad bogatio i širio, a neretko su postajali žrtve njegovih brojnih razaranja. Vrlo često su obe sukobljene strane oko Beograda, turska i austrijska, gledale na Jevreje kao na zajednicu koja ima potencijal da im donosi dodatni izvor prihoda, što je značajno odredilo status ove zajednice. Takođe, to je suštinski razlikovalo tretman Jevreja u odnosu na sve druge zajednice i oblikovalo odnos vlasti prema njima pod svim upravama tokom XVII i XVIII veka.

Neobjavljeni izvori:

Istorijski arhiv Beograda, Fond 10 Zemunski magistrat – Zemun.

Literatura:

- Абрамовић, Владимир. 2013. „Прилози биографији царског генерала грофа Цона Одвијера, команданта Београда (1718–1722).” *Београдски историјски гласник* 91–99.
- Achim, Viorel. 2004. *The Roma in Romanian History*. Budapest: Central European University Press.
- Barišić, Srđan. 2006. „Jevreji u Beogradu.” *Religija i tolerancija* 5: 71–83.
- Dajč, Haris. 2008. *Uticao Helenizma u Jugoistočnoj Evropi XVIII i XIX veka*. Master rad. Beograd: Filozofski fakultet.
- . 2010. *Sava slope and its historic and urban development from earlz XIX century until second half of XX century*, MA Thesis, London: University College London School of Slavonic and East European Studies.

- Ђорђевић, Милош. 2013. „Краљевство Србија” 1720–1739. докторска дисертација. Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Ђурић-Замоло, Дивна. 1977. *Београд као оријентална варош под Турцима, 1521-1867: архиепископско-урбанистичка студија*. Београд: Музеј града Београда.
- . 1992. "Arhitektura i građevinarstvo Jevreja u Beogradu." *Zbornik/Jewish Studies* 6: 216-243.
- Elibol, Numan and Kucukkalay, Abudullah Mesud. 2011. "Implementation of Commercial Treaty of Passarowitz and the Austrian Merchants, 1729–1750." U *The Peace of Passarowitz 1718*, Edited by Charles Ingraо, Nikola Samardžić and Jovan Pešalj, 159–178. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.
- Fogel, Danilo. 2002. *Jevrejska zajednica u Zemunu, hronika (1739-1945)*. Beograd: Jevrejska opština Zemun.
- Friedenreich, David M. 2011. *Foreigners and Their Food: Constructing Otherness in Jewish, Christian, and Islamic Law*. Berkley/Los Angeles/London: California University Press.
- Holmberg, Eva Johanna. 2012. "An Otoman City of Strangers: Placing the Jews in Early Modern English Text on Istanbul." *Città e Storia* VII/1:117-134.
- Храбак, Богумил. Јевреји у Београду до краја XVII века. Београд: Музеј града Београда.
- . 1991. "Јевреји у северној Србији 1688–1739. године." *Зборник Народног музеја* XXI: 49–97.
- . 2009. *Јевреји у Београду до стицања равноправности (1878)*. Београд: Српски генеолошки центар.
- Илић, Танасије. 1973. *Београд и Србија у документима архиве Земунског мајстисајраја од 1739. до 1804. год*. Београд: Историјски архив.
- Inaldžik, Halil. 2003. *Osmansko carstvo: klasično doba 1300–1600*. Beograd: Utopija.
- Ingraо, Charles W. 2000. *The Habsburg Monarchy, 1618–1815*. 2nd edition. New Approaches to European History, Book 21. Cambridge: Cambridge University Press.
- Јачов, Марко. 1983. *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI-XVIII veka*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Jovanović, Nikola. 1992. „Pregled istorije beogradskih Jevreja do sticanja građanske ravnopravnosti." *Zbornik/Jewish Studies* 6: 115–166.
- Kann, Robert A. 1980. *A History of the Habsburg Empire, 1526-1918*. Berkley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Kocić, Marija. 2013. „Novi stranci u ranomodernom Beogradu – diplomate" *Limes plus* 2: ---. 2014. *Diplomatija u službi kapitala: Evropske nacije na Osmanskom Levantu (XVI-XVIII vek)*. Beograd: Hesperia edu.
- Lebl, Ženi. 1992. „Tragedija beogradskih Jevreja 1968. godine." *Zbornik* 6: 183–200.
- . 2001. *Do 'konačnog rešenja': Jevreji u Beogradu 1521–1942*. Beograd: Čigoja.
- Levi, Moric. 1969. *Sefardi u Bosni (prilog istoriji Jevreja na Balkanskom poluostrvu)*. Beograd: Savez Jevrejskih opština.

- Miller, Michael L. 2010. "Mikulov." *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Mikulov> (accessed January 28, 2014)
- Mirković, Aleksandar. 2013. *Uloga kafe u konstruisanju nacionalnog identiteta Engleske*, Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture.
- Пауновић, Миленко. 1971. *Београд кроз векове*. Београд: НУ „Светозар Марковић”.
- Pešalj, Jovan. 2011. "Making a Prosperous Peace: Habzburg Diplomacy and Economic Policy in Passarowitz." U *The Peace of Passarowitz 1718*, Edited by Charles Ingrao, Nikola Samardžić and Jovan Pešalj, . West Lafayette, 141–158. Indiana: Purdue University Press.
- Petrić, Hrvoje. 2011. "The Navigation and Trade Agreement of 1718 and Ottoman Orthodox Merchants in Croatia and the Military Border" U *The Peace of Passarowitz 1718*, Edited by Charles Ingrao, Nikola Samardžić and Jovan Pešalj, 179–190. Purdue University Press.
- Поповић, Сретен Л. 1950. *Путовање по новој Србији 1878-1880*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Поповић, Душан. Ј. 1964. *Београд кроз векове*. Београд: Туристичка штампа.
- Rajner, Mirijam. 1992. „Jevrejska groblja u Beogradu.” *Zbornik/Jewish Studies* 6: 201–215.
- Samardžić, Nikola. 2011. "The Emergence of the Baroque in Belgrade." U *The Peace of Passarowitz 1718*, Edited by Charles Ingrao, Nikola Samardžić and Jovan Pešalj, 255-266. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.
- Самарцић, Радован. 1961. *Београд и Србија у сјисима француских савременика XVI–XVII век*. Београд: Историски архив Београда.
- Stojanovich, Trajan 1960. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant." *The Journal of Economic History* 20/2: 234–313.
- Studemont-Halévy, i Gaëlle Collin. 2008. „Sefard sur les rives du Danube. Vienne et la Littérature Judéo-Espagnole” *МЕАН sección Hebreo* 57: 149–211.
- Шланг, Игњат. 1926. *Јевреји у Београду*. Београд: издање аутора.
- Üstündağ, Nahegan. 2006. *Power Politics in the Ottoman Balkan provinces: A Case Study of Pazvandoğlu Osman*. MA Thesis. School of Social Sciences: Middle East Technical University.
- Watchstein, B. 1917. *Die Inschriften des alten Judenfriedhofs in Wien*. Wien-Leipzig: B.I.

Summary:

Position of Jews under Ottoman and Habzburg in Belgrade: Strangers, Minorities and Collaborators (XVII–XVIII century)

The Jews resided in Belgrade since the Medieval Ages, but after Belgrade became Ottoman city in XVI century, the Sephardi Jews become dominant. Their community flourished during the XVI century except for the last two decades, when the community was for the first time almost wiped out. In XVIII century

two decades of Austrian governance brought many changes – among others, a big migration of Ashkenazi Jews to Belgrade took place. Peace treaties between Austria and Ottoman Empire, like the one in Passarowitz of 1718, enabled further flourishing of Jewish community in Belgrade but also migrations towards the North. Turbulent times of last decades of XVIII and first few years of XIX century did not harm Jewish community except in 1797. The Napoleonic Wars in Europe gave new opportunities for trade, smuggling and enrichment to Belgrade Jews. The Belgrade Jewish community was almost completely annihilated in 1807, when Belgrade was taken over by Serbs during the First Serbian Uprising. Therefore, the goal of this paper is to put into context the position of Jews in Belgrade during Austrian and Turkish rule. Sources were carefully selected and this paper is actually an upgrade and theoretical-critical review of literature on this subject available so far. The authors of this paper tried to achieve better insight into Jewish position and criticize discourse on Jewish community as excommunicated from major social circumstances or, even more often, observed out of its social context. In the period considered in this paper both Serbs and Jews, in some period even Turks and other nations, were from different perspectives considered „foreigners” in Belgrade. Even authorities, being either Turkish or Austrian, were ethnically mixed, and that made human relations in the city at the border of great empires even more complicated. The authors are of opinion that, on one hand, reviewing dynamic ethnic map of urban Belgrade in its early modern times can help understanding complexity of Jewish status. On the other hand, it is necessary to highlight different cultural values and institutions of that community.

Key words: Jews, Belgrade, strangers, Ottoman Empire, Austrian Empire, Early Modern History, Ashkenazi, Sephardi

Rad prijavljen: 10. 5. 2013

Rad recenziran: 26. 7. 2013.

Rad prihvaćen: 15. 8. 2013.